

Geliş Tarihi : 23.10.2023
Kabul Tarihi : 09.01.2024

 <https://doi.org/10.20304/humanitas.1380190>

Çetin, S. (2024). Seyahatnamelerde Bursa'nın alımlanma biçimleri: Fahrunnisa Hanım, Hüseyin Vassaf, Hikmet Arif, Ahmet Haşim ve Tanpınar örnekleri. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(23), 135-153. <https://doi.org/10.20304/humanitas.1380190>

SEYAHATNAMELERDE BURSA'NIN ALIMLANMA BİÇİMLERİ: FAHRUNNİSA HANIM, HÜSEYİN VASSAF, HİKMET ARİF, AHMET HAŞİM VE TANPINAR ÖRNEKLERİ*

Seda ÇETİN¹

ÖZ

Gezilen yerleri etraflıca tanıma, bilgi toplama, okura söz konusu yerlerle ilgili rehberlik etme amacını güden seyahatname edebiyatın en eski türlerinden biridir. Bu tür, 19 ve 20. yüzyıllarda yaşanan gelişmeler dolayısıyla çok daha fazla önemli hâle gelmiştir. Yerli ve yabancı seyyahların dikkatini yüzlerce yıldır üzerine çeken Bursa'ya bu dönemlerde yapılan seyahatler ise ayrı bir değer taşır. Büyük yıkımların ve dönüşümlerin yaşandığı bu çağlarda Bursa'ya gelen yerli seyyahlar şehirde gezip gördüklerini yazıya geçirirlerken kendi zamanlarında şehrin alımlanma biçimlerine dair de örnek vermiş olurlar. Bu çalışma birbirlerine yakın dönemlerde gerçekleşmiş Fahrunnisa Hanım'ın *Hüdavendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan* (1896), Hüseyin Vassaf'ın *Bursa Hatırası* (1896), Hikmet Arif'in *Bursa Seyahati* (1922) isimli eserleriyle Ahmet Haşim'in 'Gurabahâne-i Laklakan' (1923) ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir* 'inde yer alan 'Bursa'da Zaman' (1946) denemeleri özelinde Bursa'nın alımlanış biçimlerine odaklanmıştır. Farklı bakış açılarına sahip bu seyyahların Bursa'ya yönelik algılarında görülen çeşitlilik ise hem seyyahların kişiliklerinin hem de devrin şartlarının zorunlu bir sonucudur. 1896-1946 aralığında yayımlanmış olan bu eserlerin birlikte ele alınmış olmaları, şehirde değişenin yalnızca insan ve insan ilişkileri olmadığını, mekânların da başka bir algıyla zihinlerde yeni baştan inşa edildiklerini ortaya çıkarması bakımından da kıymetlidir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Bursa, Gezi yazısı, Şehir algısı, Modern Türk edebiyatı

* Bu çalışma, 14 Ekim 2022 tarihinde Bursa'da gerçekleştirilen "Bursa'nın Edebiyatı / Edebiyatın Bursa'sı Bilgi Şöleni" adlı bilimsel etkinlikte sunulan "Yerli Seyyahların Yakın Dönem Seyahatnamelerinde Bursa'nın Alımlanma Biçimleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş biçimidir.

¹ Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, sedacetin@trakya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5254-2915>

Date Received : 23.10.2023
Date Accepted : 09.01.2024

 <https://doi.org/10.20304/humanitas.1380190>

Çetin, S. (2024). The perceptions of Bursa in the travel books: Examples of Fahrunnisa Hanım, Hüseyin Vassaf, Hikmet Arif, Ahmet Hasim and Tanpınar. *HUMANITAS - Journal of Social Sciences*, 12(23), 135-153. <https://doi.org/10.20304/humanitas.1380190>

THE PERCEPTIONS OF BURSA IN THE TRAVEL BOOKS: EXAMPLES OF FAHRUNNISA HANIM, HUSEYİN VASSAF, HIKMET ARIF, AHMET HASİM AND TANPINAR*

Seda ÇETİN¹

ABSTRACT

The travelogue is one of the oldest genres of literature, the aim of which is to get to know the places visited in detail, to gather information and to guide the reader through these places. This genre has become much more important as a result of developments in the 19th and 20th centuries. Travels to Bursa, which has attracted the attention of local and foreign travellers for hundreds of years, have a special value in these periods. While the local travellers who came to Bursa during these periods of great destruction and transformation wrote about what they saw in the city, they also gave examples of how the city was perceived in their own time. This study focuses on the ways in which Bursa is perceived in Fahrunnisa Hanım's *Hüdavendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan* (1896), Hüseyin Vassaf's *Bursa Hatırası* (1896) Hikmet Arif's *Bursa Seyahati* (1922), Ahmet Haşim's 'Gurabahâne-i Laklakan' (1923) and Ahmet Hamdi Tanpınar's 'Bursa'da Zaman' (1946) essays in *Beş Şehir*. The diversity in the perceptions of these travellers with different perspectives on Bursa is a necessary result of both the personalities of the travellers and the conditions of the time. The fact that these works, published between 1896 and 1946, are discussed together is also valuable because it shows that it is not only the people and human relations that change in the city, but also the places that are reconstructed in the minds with a different perception.

Keywords: Travel book, Bursa, Travel article, Perception of the city, Modern Turkish literature

* This study is an extended version of the paper titled "Bursa's Perception Forms in the Recent Travelogues of Local Travelers" presented at the scientific event titled "Bursa's Literature / Bursa of Literature Information Feast" held in Bursa on October 14, 2022.

¹ Res. Asst. Dr., Trakya University, Faculty of Literature, sedacetin@trakya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5254-2915>

Giriş

“Gezmek, gezi” anlamındaki Arapça kelime seyahat ile “risâle, mektup” anlamlarına gelen name kelimelerinin birleşmesinden oluşan seyahatname ‘gezi mektubu, gezi eseri’ anlamına gelen bir kelimedir (Yazıcı, 2009, s. 9). Çeşitli sebeplerle gezilip görülen yerlerin ve edinilen izlenimlerin sübjektif biçimde yazıya aktarıldığı bir edebî tür olan seyahatname, edebiyatın en eski türlerinden biridir ve özellikle ilk örnekleri günlük, hatıra, tarih, biyografi, otobiyografi vb. türlerle iç içe geçmiş şekilde yer almıştır. Batı’da kökenleri eskiye dayanan bu türün, Türk kültüründe ilk örneği Hoca Gıyasettin Nakkaş’ın 1422’de tamamladığı *Acâibü’l Letâif* isimli eseridir (Doğan, 2016, s. 2). Ancak sonraki dönemlerde seyahatname yazma düşüncesini Türk kültüründe en fazla beslemiş olan eser, Evliya Çelebi’nin on ciltten oluşan emsalsiz çalışması 1685 tarihli *Seyahatnâme*’si olmuştur. Batılı ülkelerin sanayileşme sürecine girmesiyle birlikte hızla artan sömürgecilik yarışı da seyahatnamelerin özellikle 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyılda Batılı erkek ve kadın yazarlar tarafından sıklıkla kullanılan bir tür hâlini almasını sağlamıştır. Gezilen yerleri etraflıca tanıma, bilgi toplama, dolayısıyla okura söz konusu yerlerle ilgili rehberlik etme amacını güden bu seyahatnameler, Tanzimat’la birlikte modernleşme sürecinin hız kazandığı Osmanlı topraklarında da etkili olmuş, yerli seyyahlar da çeşitli amaçlarla yapılan gezilerde edindikleri izlenimlerini yazıya aktarıp yayımlamışlardır. Söz konusu seyyahların uğrak yerlerinden biri de Osmanlı’nın ilk başkenti olan Bursa’dır. Yerli ve yabancı seyyahların dikkatlerini tarihi, mimarisi, coğrafi özellikleriyle kendi üzerine çeken Bursa, Evliya Çelebi’nin “ruhaniyetli bir şehirdir” şeklindeki ifadesinden anlaşılacağı gibi maneviyatın en yoğun hissedildiği yerlerden biridir. Maneviyatın yoğun olarak hissedilmesinin yanında İstanbul’a yakınlığının da seyahat sebepleri arasında görülebileceği Bursa’ya 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başlarında yerli ve yabancı seyyahlar tarafından pek çok ziyaret gerçekleştirilmiş, bunların bir kısmı yayımlanarak araştırmacıların dikkatlerine sunulmuştur. Çeşitli sebeplerle Bursa’yı tanımayı arzu eden yabancı seyyahlar bir yana bırakılırsa yerli seyyahların Bursa’ya geliş sebepleri ve bu şehri algılama biçimleri, Bursa’nın, Osmanlı’nın ve -sonrasında- Türkiye Cumhuriyeti’nin diğer şehirleri arasında durduğu yeri ortaya çıkartacak birer sübjektif vesika örnekleridir. Her biri yazarının dünya görüşünden etkilenerek şekillenmiş olan bu seyahatnamelerden; Fahrunnisa Hanım’ın *Hüdavendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevlan* (1896) üst başlığıyla yayımladığı yazıları, Hüseyin Vassaf’ın *Bursa Hatırası* (1901) ve Hikmet Arif’in *Bursa Seyahati* (1922) isimli eserleriyle Ahmet Haşim’in ‘Gurabahane-i Laklakan’ (1923) yazısı ve Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Beş Şehir* içinde bulunan ‘Bursa’da Zaman’ (1946) bölümü bu şehrin zaman içindeki yolculuğunu gösterebilecek eserlerdir. Çalışmanın konusunu teşkil eden söz konusu seyahatnameler kronolojik olarak alt başlıklar hâlinde ele alınacaktır.

Yazarların Yolculuğa Çıkma Nedenleri ve Zamanları

Fatma Fahrunnisa Hanım¹, Bursa’ya yaptığı yolculuğun tarihini açıkça vermemiş olmakla beraber “bu nisanda yani dokuz ay evvel” (Tezcan, 2016, s. 104) ifadesi ile yazının *Hanımlara*

¹ Fatma Fahrunnisa Hanım, hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Osmanlı dönemi kadın yazarlarından biridir. 1876’da dünyaya gelmiş olan yazarın babası Evkâf Varidat ve Mahlulât Müdür-i Umumisi İsmail Hakkı Bey, annesi Bursa Valisi Ahmet Vefik Paşa’nın kızı Hürrem Hanım’dır (Nerkiz, 2019). Eğitiminde babası İsmail Hakkı Bey ve dedesi Ahmet Vefik Paşa’nın büyük etkileri olmuş, özel hocalardan dersler almıştır. Nitekim bu etki ve eğitimin bir sonucu olarak Fatma Fahrunnisa Hanım, *Hanımlara Mahsus Gazete*’de Fransızcadan tercüme de yapmıştır (Doğan, 2016, s. 28). Üst düzey devlet görevlisi olan babası ve dedesinin yanı sıra yazarın büyük dedesi mühtedi (Bulgarzade) Yahya Naci Efendi ve onun oğlu Ruhuddin Efendi de tercüme odasının kurucuları olarak Osmanlı modernleşmesine önemli katkılar sağlamış isimlerdir (Coşkun, 2016, s. 3). Böyle eğitimli ve saygın bir çevrede yetişmiş olan Fahrunnisa Hanım, 1895’te yazı hayatına başlamış, 1896’da

Mahsus Gazete'deki yayımlanma tarihi olan 19 Kanunisanı 1311 (31 Ocak 1896) birlikte ele alındığında, bu seyahatin Nisan 1895'te gerçekleştiği söylenebilir. Yazar yolculuğa çıkma sebebini baharın gelmesiyle Girit, İzmir, Selanik gibi 'bahr-ı sefid'in en güzel şehirlerine vapurla seyahat etme arzusu olarak anlatır. Ancak bu seyahat fikri, gezilecek yerlerin İstanbul'dan oldukça uzak olmaları sebebiyle yazarın ailesi tarafından kabul edilmez. Yalnız annesinin; "Bahr-ı sefidde bir cevelân, ne kadar az bir müddet de olsa yine olacak şey değil; bari Burusa diye idik, kabil olabilir idi" (Tezcan, 2016, s. 103) şeklindeki sözü yazara ümit verir ve çocukluğunun bir kısmını dedesiyle birlikte geçirdikleri için "biraz hatrât-ı latife-i maziye-yi haiz" (Tezcan, 2016, s. 104) olan Bursa'ya seyahat etmek için hazırlıklara başlar. Kendisine yolda refakat edecek bir yol arkadaşı bulmak bu hazırlıkların ilkidir. Ailesiyle, Bursa'ya seyahat fikrini konuştuğu sırada orada bulunan hanımlardan biri Fahrunnisa Hanım'ın yol arkadaşı olmayı teklif eder ve yazar da bunu memnuniyetle kabul eder.

Hüseyin Vassaf'ın² 6 Mayıs 1317'de (19 Mayıs 1901) başlayan Bursa'ya seyahati ise daha farklı bir sebebe dayanır. Bu sebebi 'mübarek makamları ziyaret' şeklinde ifade eden yazar, özellikle İsmail Hakkı Bursevi'nin; "Himem-i evliyâ istimdâdından hâli olma! Zira vusul-ı merâkid esbâb-ı müessiredendir ve nazar ve nefesde başka hâlet vardır" (Vassaf, 2010, s. 5) sözünün tesiriyle Bursa'daki evliyaların makamlarını ziyaret ve bu sayede şehrin havasından ve güzelliklerinden istifade edebilme niyetiyle bu seyahati uzun bir süredir arzu ettiğini dile getirir. O da -dönemin koşulları düşünüldüğünde- uzun ve zahmetli sayılabilecek bu yolculuk için bir yol arkadaşı edinir ve yakın dostu Hacı Ali Efendi'yle birlikte yola çıkarlar.

Bursa Seyahati ise kaleme alındığı 1922 yılının toplumsal ve siyasal koşulları göz önüne alındığında diğer iki seyahatname örneğinden tamamen ayrılır. Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği bir sırada önce İzmir'in sonra Bursa'nın düşman işgalinden kurtuluşunun haber alınması büyük bir sevince sebep olur. Hikmet Arif Bey³ bu durumu şu sözlerle açıklar:

İstanbul'un üzüntülü, bezgin ve sıkıntılı günlerinde vazife ümidini bir an için unutmayan büyük dağların ve denizlerin ötesindeki kurtuluş mücadelesini, için için yanan bir kıvılcım gibi İstanbul'da yaşatan ilkokul öğretmenleri çok zaman evvel kesinlikle gerçekleşeceğine inandıkları büyük zaferin hemen ardından Türk'e yeni bir hayat, yeni bir irfan ve kurtuluş devri açan milli kahraman Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine ve büyük arkadaşlarına saygı ve

Bursa'ya yaptığı seyahatle ilgili notlarını *Hanımlara Mahsus Gazete*'de 11 Kanunisanı 1311-9 Mayıs 1312 (24 Ocak-21 Mayıs 1896) tarihleri arasında tefrika etmiştir. 15 günlük bir yolculuğun notlarından oluşan bu yazılar, 'bir Osmanlı kadını tarafından yazılan ilk seyahatname ve modern edebiyat alanında üretilen ilk gezi kitaplarından biri olma' özelliklerine sahiptir (Altuğ, 2017, s. 10).

² Osmanzade Hüseyin Vassaf, 1872 yılında, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın hizmetinde bulunmuş Ürgüplü Hacı Osman Efendi (Tatçı & Akkuş, 2016, s. 3) ve köle iken daha sonra azat edilmiş Fatma Emsal Hanım'ın ilk evladı olarak dünyaya gelmiştir (Taşkesenlioğlu, 2019). Hüseyin Vassaf iyi bir eğitim de almış, Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra Rüşumat Emaneti Evrak Kalemi'nde memur olarak çalışmaya başlamıştır. İlme ve öğrenmeye meraklı bir zat olan Hüseyin Vassaf, tasavvuf kültürüyle yoğrulmuş bir ailede yetişmesi sebebiyle küçük yaşlardan itibaren tasavvufa merak salmış, gönül ehli zatlara ilgili otuzdan fazla eser kaleme almıştır (Tatçı & Akkuş, 2016, s. 23). Şiirlerini topladığı bir *Divan*'ı da olan Hüseyin Vassaf, gönül ehli zatlara yakın olmak ve çalışmalarını için araştırma yapmak niyetiyle pek çok seyahat gerçekleştirmiş, bunların bir kısmını müstakil kitaplarda toplamıştır. Bursa, Gelibolu, Afyon, Uşak, Edirne, Konya, Ankara gibi şehirlerin yanı sıra Üsküp, Selanik, Manastır ve hatta Beyrut, Kudüs, Şam gibi İstanbul'dan çok uzak pek çok yerleşim yeri onun gezip yazıya aktardığı tasavvuf merkezlerdendir (Taşkesenlioğlu, 2019). İbn'ül Emin ve Tahir'ül Mevlevi gibi devrinin tanınmış simalarına da yakın olan Hüseyin Vassaf, Kasımpaşa Uşşaki Tekkesi'nin postnişinliğini yapmış, ancak 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması sebebiyle bu görevi son bulmuştur. 6 Mayıs- 21 Mayıs 1317 (19 Mayıs-3 Haziran 1901) tarihleri arasındaki on dokuz günlük seyahatin notlarından oluşan *Bursa Hatırası* kitap olarak yayımlanmasının ardından uzun yıllar bulunamamış, Dursun Gürlek'in gayretleriyle gün yüzüne çıkartılabılmıştır (Kara & Kemikli, 2010, s. XII).

³ *Bursa Seyahati* isimli seyahatnamenin yazarı Hikmet Arif ile ilgili neredeyse hiç bilgi yoktur. Bursa'nın Yunan işgalinden kurtulmasının ardından Atatürk'e ve silah arkadaşlarına bağlılıklarını ve şükranlarını göstermek üzere Bursa'ya gelen 472 Türk Ocaklı ilkokul öğretmenin seyahat anılarını içeren bu eser, 27-30 Ekim 1922 tarihleri arasındaki 4 günlük zaman dilimini kapsar. Bu seyahate katılan isimlerin İstanbul'da görev yapan Türk Ocağı'na mensup öğretmenlerden oluştuğu bilindiğinden seyahati yazıya geçiren Hikmet Arif Bey'in de İstanbul'da görev yapan Türk Ocaklı bir ilkokul öğretmeni olduğunu söylemek mümkündür.

şükranlarını bildirmek için mübarek Anadolu topraklarını ziyaret etmeyi düşünmüş ve bunu milli bir vazife kabul etmiştir (Arif, 2008, s. 15).

Öğretmenlerin Bursa'ya seyahat etmeleri ise 'Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine ve büyük arkadaşlarına saygı ve şükranlarını bildirmek' arzusu etrafında şekillenmiş, "Büyük kumandanın arkadaşları ile beraber Bursa'da bulunduğu haberi alınması üzerine" (Arif, 2008, s. 16) hemen faaliyete geçilip seyahat günü 27 Ekim 1922 Cuma günü olarak kararlaştırılmıştır.

Ahmet Haşim, 1 Mayıs 1339 (1 Temmuz 1923) sayılı *Yeni Mecmua* dergisinde yayımladığı 'Gurabahâne-i Laklakan' yazısında Bursa'ya yaptığı bir seyahati konu alır. Ancak bu seyahatin tam olarak ne zaman yaşandığını söylemekten kaçınarak, "on, on beş sene evvel, bir tatil haftasını geçirmek için" (Haşim, 2004, s. 11) ve "millî şuurun uyandırdığı derunî kuvvetler henüz büyük felâketlerin çekiciyle dövülmemiş, bugünkü rüştünü bulmamıştı" (Haşim, 2004, s. 11) sözlerini sarf ederek okurun söz konusu zamanı bu örtük ifadelerden tahmin etmesini istemiştir. Haşim'in verdiği ipuçları II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamına gönderme yaptığı gibi, 'millî şuurun büyük felaketlerin çekiciyle dövülmemiş olması' da bu seyahatin, 1911'de Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının başlattığı Yeni Lisan hareketleriyle 1914 I. Dünya Savaşı aralığındaki zaman diliminde ya da I. Balkan Savaşı'nın (1912) hemen öncesinde gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini düşündürür. Bu seyahatin o yıllarda herkesi etkileyen 'millî şuur'la da yakından ilgisi vardır. Çünkü "o sırada İstanbul'un okur yazar gençleri arasında 'mimarî' bir milliyetperverlik" (Haşim, 2004, s. 11) hüküm sürmektedir ve mimarlığa, marangozluğa ait kelimeler 'edebiyat lisanı'na varana kadar yayılmıştır. Haşim de içinde bulunduğu toplumun 'moda' yönelimiyle önce seyahat için Bursa'yı belirler ve burada yapacaklarını da şu sözlerle dile getirir:

Abideleri görmek, nakışlar ve çinilere dair tedkikatta bulunmak, sormak, düşünmek, not almak ve nihayet mimarînin 'tarih' ve 'bedî'ine dair az çok uydurma yeni bir keşifle zengin, müstakbel münakaşalar için yerinde toplanmış kuvvetli vesikalarla silahlı olarak İstanbul'a dönmekti, öyle yaptım (Haşim, 2004, s. 11).

Şairliği yanında gazete ve dergilere yazdığı yazılarıyla da tanınmış bir isim olan Ahmet Haşim, bir anlamda bu yazılara malzeme bulabilmek niyetiyle Bursa'ya seyahat eder. 'Milliyetperver mimarî arayışı için' Bursa'ya yaptığı bu yolculukta Ahmet Haşim'in yanında bir yol arkadaşının olduğuna dair herhangi bir ibare yoktur.

Diğer seyahatnamelere göre çok daha estetize edilmiş ve daha çok deneme formunda okura sunulmuş olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir* içindeki 'Bursa'da Zaman' bölümü ise bu şehre yapılan ziyaretin zamanıyla ilgili doğrudan bilgi vermeyen bir metindir. Ancak yazarın, "Acaba Hüdavendigâr Camii'ne gitsem, onun akşam rengi loşluğu içinde beş yıl önce bu camii beraberce gezdiğimiz çocuğun tebessümünü bulabilir miyim" (Tanpınar, 2014, s. 115) sözlerinden Bursa'ya birden fazla kere geldiğini anlamak mümkündür. 1946'da ilk baskısını gerçekleştirmiş olan *Beş Şehir*'in 'Bursa'da Zaman' bölümü ilk önce, 'Bursa'da Zaman ve Hülya Saatleri' adıyla *Ülkü* dergisinin 16 Ekim 1941 tarihli sayısında yayımlanmıştır (Güneş, 2018, s. 35). Bu sebeple Tanpınar'ın Bursa seyahatinin 1941 veya daha önceki bir tarihte gerçekleştiği söylenebilir. Yazarın Bursa'ya yaptığı seyahatlerin amacı ise yine açık olarak belirtilmemiş olmakla beraber onun 'Bursa'da Zaman'daki, "Bursa'da asıl zamanın yanı başında, bizim için ondan daha başka ve daha derin olarak mevcut olan ikinci zamanı yapan

şeyin ne olduğunu öğrenmek” (Tanpınar, 2014, s. 119) şeklindeki sözleri, bu amacın daha felsefi boyutta olduğunu gösterir.

Yazarların Bursa İzlenimleri

Bir İstanbul Hanımefendisinin Bursa Seyahati: Hüdavendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevlân (1896)

‘Terakki’ye önem veren, eğitilmiş kimselerden oluşan bir çevrede yetişmiş olan Fatma Fahrunnisa Hanım, ailesinde ve eğitim hayatında edindiği fikirleri Bursa seyahati sırasında gördüklerine de yansıtmıştır. Bu sebeple Bursa’da karşılaştığı hemen her şey onun için bir kıyaslama aracına dönüşür. Kıyaslamalarda ölçüt olarak kullanılan yer ise çoğunlukla İstanbul’dur. Çeşitli sebeplerle başvurulan bu yöntem, Fatma Fahrunnisa Hanım’ın yazılarında, Bursa’nın modernleşme ve refah seviyesinin meydana çıkarılması gibi amaçlara hizmet eden bir yöntemdir. Kıyaslamaların ilki yazarın İstanbul Bingazi vapuruyla Bursa istikametine hareket edeceği sırada gerçekleşir. Bursa yolculuğu ile taşra vapurlarının hâlini kıyaslayan yazara göre taşra vapuruna yolcularını uğurlamak için gelenler ile Bursa vapuruna gelenlerin hâlleri birbirlerinden farklıdır. Çünkü Bursa’ya gidecekleri uğurlamak için gelenlerin simalarındaki tatlı tebessümler, konuşmalar arasına serpiştirilen latifeler, bu yolculuğun acı bir ayrılık değil eğlenmek için gerçekleştirildiğini haber verici niteliktedir.

Fahrunnisa Hanım’ın yolculuk boyunca sık sık başvurduğu kıyaslama yönteminin bir sebebi onun terakkiye, ilerlemeye verdiği önemdir. Bu sebeple yolculuğu boyunca kullandığı tüm taşıtları ‘asr-ı terakki’ye uygun olup olmama noktasında değerlendirir. Denizdeyken namaz kılmak için yönlerini bulmayı sağlayan pusulayı, ‘koca sefinenin selâmeti yed-i himmetinde’ olan kaptan ve muavinini aynı gerekçeyle öven yazar, iki gemi arasında sıkışıp kalmış vapurlarının yirmi kişinin bir vapurdan diğerini itmeleri suretiyle çıkarılmasına da yine ‘asr-ı terakki’ye uygun olmaması sebebiyle hayret eder. Çünkü bir vapurun hareketi için insan kuvvetinden medet umulmuştur. Vapurdan sonra kıyaslanan diğer araç Bursa trenidir. Mudanya istasyonundan bindikleri trenle Bursa’ya hareket eden yazar ve arkadaşları için âdeta oyuncak mesabesinde olan bu tren, sağlamlık noktasında da Anadolu demiryolu vagonlarıyla kıyas edilecek gibi değildir. Pencere açıp kapamak için bile görevlilerden yardım istemeyi zorunlu kılan tren yazara göre her parçası bir yerde kalıp hemen dağılacak kadar bakımsız ve köhne bir durumdadır. Üstelik yazar ve arkadaşları, bu zahmetli yolculuğu yanlarında aileleri tarafından uygun görülmuş bir ‘veli’ olmaksızın gidememiş oldukları için de şikayetçidirler.

Fahrunnisa Hanım ve arkadaşları, sıkıntılı bir yolculuğun sonunda yerleştikleri otelden memnun olmalarına rağmen ertesi gün kendilerine müstakil bir ev kiralamak arzusuna kapılırlar ve cadde üzerinde ev sahibinin de içinde olduğu bir ev bularak üç odasını hemen kiralarlar. Fahrunnisa Hanım bu vesileyle Bursa evlerini İstanbul evleriyle kıyaslayarak bir sonuca varır:

Burusa’nın hâneleri ale’l-ekser çatıldıktan sonra direk ve kuşaklamaların arasına kerpiç taş vesâireyi dîvar örercesine koyup dâhilen ve haricen sıvamak suretiyle vücuda getirilmiş sofalarının etrafı açık olarak pek biçimsiz yapılmış şeyler ise de ikâmet eylediğimiz hâne yeni inşâ olduğu cihetle İstanbul evlerine müşâbih ve oldukça mahfûz ve mazbût idi (Tezcan, 2016, s. 115).

Kiraladıkları evi İstanbul evlerine benzerliği sebebiyle makbul gören Fahrunnisa Hanım, Bursa’ya geldiklerinin ikinci gününde Çekirge’deki otelleri ve sıcak sularını överek anlatır.

Yazar, “soğuk suya gelince Burusa kadar suyu mebzûl memleket yokdur denilse sezadır” (Tezcan, 2016, s. 115) diyerek Bursa'nın sokaklarına her daim akıp gidecek kadar bol olan sularından övgüyle bahsetse de bunların çoğunun içilemeyecek kadar kaba olduğunu, en iyilerinin bile “İstanbul'un menbâ sularıyla asla kıyas kabul etmez” (Tezcan, 2016, s. 115) derecede ağır olduklarını dile getirir.

Fahrunnisa Hanım'ın Bursa'da gezip anlattığı yerlerin ilki 'Gâzi Sultan Osman ve Sultan Orhan Hazerâtı türbeleri'dir. Bursa'nın en yüksek noktası olan Hisar'da yer aldığını söylediği türbeleri çevresi ve yapısıyla ele aldıktan sonra yazar, Ertuğrul Gazi'den, Sultan Orhan'ın Nilüfer Hatun'la evlenmesine kadar bir dizi tarihî süreç hakkında bilgi verir ve bu türbelerde metfun olan diğer şehzadelerden de ismen bahseder. Yazarın bundan sonra gezdikleri yerler sırasıyla Hüdavendigâr Sultan I. Murat, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murat türbeleriyle Yeşil Camii'dir. Yazar, tüm sultan ve şehzadeleri ziyaret ettikten sonra Ulu Camii'yle, Emir Sultan ve Süleyman Çelebi gibi Bursa ve İslam âlemi için önemli diğer isimleri ve mekânları ziyaret eder. Ardından Bursa'daki kaplıcaları da ziyaret eden ve bunlarla ilgili detaylı bilgi veren Fahrunnisa Hanım, sonrasında farklı bir seyir rotası takip ederek Bursa'nın köylerinden -bugün mahalle olmuştur- Karaman köyüne gider. Buranın Fahrunnisa Hanım ve arkadaşlarının güzergâhına dâhil edilmesinin ardında köyde bulunan 'numûne çiftlik' vardır. Çiftliğin, 'piliç çıkaran, (...) piliçler çıktıktan sonra analık vazifesini ifâ eyleyen ve (...) kuluçka sadâsı dahi çıkaran kanat şeklindeki makinalarla, büyükbaş hayvanların da aynı şekilde sıralı ve intizamlı olmalarını sağlayacak alet ve edevatlarla' (Tezcan, 2016, s. 127-128) çevrili olması yazar ve arkadaşlarının burayı görmek istemelerine sebep olmuştur. Üstelik bu gezi sırasında çiftlikte mavi gömlekleriyle çalışan ve hiç de alelade köylülere benzemeyen gençler görmüş bunların, 'derslerinin amelîyyat kısmını ifa eden' ziraat mektebi öğrencileri olduğunu düşünmüştür. Yazar çiftlik ziyaretinden duyduğu memnuniyeti ve terakkinin göstergesi olan böylesine faydalı müesseselerin Osmanlı mülkünün tamamına yayılmasını temenni ederek bu ziyaretin, aslında Osmanlı Devleti'nin faydasına olacak kurum ve kuruluşları görüp incelemek amacını taşıdığını okura sezdirir. Bundan sonra 'Kasr-ı Hümâyün'u da -bugün Hünkâr Köşkü adıyla anılan mekân müze olarak kullanılmaktadır- ziyaret eden yazar ve arkadaşları bir tepeden seyrettikleri Bursa'da Şeyh Üftade Hazretleri'nin türbesini uzaktan görürler ve kaç gündür Bursa'da oldukları hâlde orayı ziyaret etmemiş olmalarından dolayı birbirlerini suçlarsa da bu ziyaret o günden sonra birkaç gün daha şehirde kalmış olmalarına rağmen gerçekleşmeyecektir.

Fahrunnisa Hanım ve arkadaşlarının sonraki ziyaret yeri Bursa'da çok fazla olduğunu söylediği ipek fabrikalarından biridir. Fabrikayı ayrıntılı şekilde anlatan yazar, sıcak su dolu leğenlerin önüne eğilmiş kadın işçileri görür ve onlardan biriyle konuşur. Suyun sıcaklığı yüzünden ellerinin derileri buruşarak renk değiştirmiş bu kadınların hâllerine acıyan yazar, işçilerin çalışma koşullarını düşünerek şu sözleri sarf eder:

Ah zavallılar cidden şâyân-ı merhamettiler. Beş on dakikalık ârâmdan bile mua'zzeb olarak ale'l-acele dışarıya can attığımız bu sıcak mahalde koza böceklerinin neşreylediği revâyah-i kerîha içinde elleri fevka'l-âde sıcak bir su derûnunda olarak külli yevm çalışmaya mahkûm olmak acınacak bir hal değil midir? (Tezcan, 2016, s. 132).

İşçi kadınların kötü çalışma koşullarından başlayarak kadının 'terakkileşmiş milletler' içindeki konumunu da yorumlayan Fahrunnisa Hanım, “sabahdan akşama kadar hânesinin

hâricinde meşgul olan bir kimsenin akşam yorgun gelip de umur-ı beytiyye ile iştilal eylemesi kâbil midir?” (Tezcan, 2016, s. 134) diyerek Avrupa’daki kadınların kendilerine bile vakit ayıramayacak meşgulliyetlerle çalışma hayatında yer almalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Müslüman kadınlar ise -burada okur yazar olmayan kadınları kastetmektedir- diyeceği gömleğin pamuğunu bile kendileri bükür, ‘paramızı Avrupa’ya su gibi isale eden kurdeler, dantelalar vb.’ süsleri kendileri imal eder, Avrupalıların bile el işlerini hayretle seyrettikleri, çok iyi evlatlar yetiştirerek anneliği de mükemmel surette ifa ederler (Tezcan, 2016, s. 135). Yazar bu uzun tefekkürün sonunda bu sefer de ‘daha müterakki addolunan’ kendisi gibi eğitilmiş kadınlar ile eğitimsiz fakat kendini yuvasına adayan kadınları kıyaslayarak kadınlardan asıl istenen şeyin ne olduğunu şu sözlerle ifade eder:

Onlardan fazla olarak iyi fenâ tahriren ifâde-i merâm edebilmek şerefini hâ’iz olduğumuzdan dolayı hemân kendimizi dev aynasında görmeyelim, nisvândan beklenen yalnız kırâat ve kitâbete muktedir bulunmak değildir belki o ni’met-i uzmâ-yı kırâat ve kitâbetten bi’l-istifâde iktisâb eyledikleri ma’lûmât-ı nâfi’âyı mevki-i tatbîke vaz’ ile ona göre islâh-ı hâl ve hareket ve esbâb-ı refâh ve saadet-i beytiyyenin kendi hassâsına isabet eden kısmını istihsal ve istihzâr eylemektir: Heyhât o henüz tahrir ve kiraatten bu sûrette intifâ şöyle dursun, o elindeki kâğıt parçasının takdîr-i kıymetinden âciz nicelerimiz nef’ ve fâidesi pek bâlâ-ter olup sâhibine pek büyük bir ihsân-ı rabbânî olan o âlet-i hayrî sû’-i isti’ mâlden bile çekinmiyorlar... (Tezcan, 2016, s. 135-136).

Yazara göre kadından beklenen yalnız okuyup yazması değil bu yolla elde ettiği faydalı bilgilerin nasıl uygulanacağını başkalarına da anlatması ve bu sayede okurun/dinleyicinin hâl ve hareketlerinde iyileşmelere neden olacağı için aile saadetinin ve müreffeh bir hayat yaşamayı sağlayacak sebeplerin hazırlayıcısı olmasıdır. Kadını faydalı ve zararlı yazılar yazma noktasında bir kıyaslamaya daha tâbi tutan yazar, eli kalem tutan pek çok kadının ise ‘yazma nimetini’ suistimal ettiğini belirtir. Bursa halkının doğal yaşamını görmeyi de arzu eden yazar ve arkadaşları, bu arzuya ancak ‘âdi bir köy’de erişebileceklerini düşünerek Misi köyü’nü de ziyaret ederler. Köylüler ise kendilerine benzemeyen bu İstanbullu hanımların etrafını çevirmişlerdir. Misafirlere köyü gezdirmekle görevli bir kadın köyün hamamını da konuklarına gösterir ve İstanbul hamamlarıyla Bursa’ninkileri kıyaslayarak bir değerlendirmede bulunur:

Bakınız hanımlar bizim hamamımız sizinkilere benzemediği gibi fiyatı da benzemez. Adam başına beş paradır. Parası olmayan bir yumurtaya da girebilir. Ama biraz karanlıkça imiş, avlusu toprak imiş, ne zararı var, sizin İstanbul’unuzda bir hamama gidecek oldum bana birçok hak gösterip beş kuruş istediler. Tövbe olsun, ne o parayı veririm ne de hamama girerim. Ben beş kuruşu ne zahmetlerle kazanıyorum biliyorlar mı? Pekmez kaynatıyorum, cevzli sucuk yapıyorum, buradan İstanbul’a kadar götürüp satıyorum da okkasına beş kuruş vermeye nazlanıyorlar. Sonra da kolayca benden beş kuruş almaya kalkışıyorlar (Tezcan, 2016, s. 139-140).

Bursa ve İstanbul’un fiyat pahalılığı bakımından kıyaslandığı bu konuşmadan sonra misafirler köyü gezmeye devam ederler. Bu geziden ve köylülerin muamelelerinden oldukça memnun kalan Fatma Fahrunnisa Hanım, sonrasında yine tanıdıkları bir kadın aracılığıyla İnegöl’e gider ve “ahalisinin şive-i ifadeleri Bursalılardan daha kaba olduğu gibi her hususta dahi onlardan daha az müterakki” (Tezcan, 2016, s. 147) olan İnegöl’de misafir olurlar. Kendilerini evlerinde ağırlayan kadının gelinlerini çalışkanlık ve temizlik bakımından öven Fahrunnisa Hanım, asıl kadının da böyle olması gerektiğini bir kez daha belirtir. İnegöl’de

yatıya kalan yazar, gördükleri muameleden, sabah herkesten önce uyanan ev sahiplerinin kaydattıkları ve İstanbul'dakilere “bulanık su namı verdirecek derecede lezzetli” (Tezcan, 2016, s. 148) olan sütlü kahvelerden, ‘safvet ve samimiyetten’ oldukça memnun kalır. Bu muamele yazarın ‘asr-ı terakki’ hakkında düşünmesine neden olur:

Ah Medeniyet Ah! Ne olurdu? Dâhil olduğun mahalli şömendüfer, telefon, telgraf, elektrik ilh... gibi nice ihtirâat-ı bedîa ve bedâyi-i nâfian ile tezyin ve tenvir etmekle iktifâ eylesen de ateşin odunu ihrak eylemesi kabilinden olarak fezâil-i beşeriyeyi imhâ eylemesen!... Cemiyet-i beşeriyeye îras eylediğin fesâd-ı ahlâkı inkâr mı ediyorsun. Sana delil olarak evc-i âlâ-yı medeniyetin hüma-yı bî-adil olan Paris'i irâe etsem müddeâmı isbata kâfi gelmez mi? Sen bizi o kadar sath-ı nazar sanma. Hemen alayîşe ferifte olup ta'mîk-ı fikr eylemiyoruz zannetme. Mâr-helâhil-i nisârın nükûş-ı mülevvene ile müzeyyen olduğunu bilmez değiliz (Tezcan, 2016, s. 149).

İnegöl'den sonra karayolunu kullanarak Eskişehir'e de uğrayarak geri dönmek niyetinde olan Fahrunnisa Hanım, Ahu Dağı'nın tekinsiz olabileceği gerekçesiyle yanlarında iki atlı zaptiye neferi olduğu hâlde geri dönüş yoluna çıkarlar. Karaköy istasyonuna kadar herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmadan gelir ve Karaköy'den Eskişehir'e gidecek trene binerler. İkinci mevkiden toplam 190 kuruş verdikleri bilet ücreti Fahrunnisa Hanım ve arkadaşlarını yine düşündürerek;

Memâlik-i terakki ve ‘umrânına arzın hayat damarları mesabesinde olan şömendüferlerin hizmeti nakliyâtı tesrî’ ve teshil etmesindedir; fakat ücretler böyle yakîn bir yer için adam başına otuz sekiz kuruş-haydi üçüncü mevki’i sekiz kuruş noksanına olsun-otuz kuruş olur ise ahalinin bu sür’atten lâyıkiyle istifâde edemeyecekleri tabî’i değil midir? Bir köylü, birkaç günde ancak kazanabileceği bu kadar bir meblağı vererek mahsul ve metâ’ını sür’atle nakl etmektense daha ehven surette sevk etmek için yine eski vâsıtalara mürâca’at etmeği tercih edeceği der-kârdır (Tezcan 2016, s. 152).

şeklinde konuşmaların ortaya çıkmasına neden olur. Eskişehir'e gelindiğinde ise “Bursa otellerinin tertib ve intizâmını” Eskişehir otellerinde bulamayan yazar, buradaki yemeklerin fenalığı, çarşaf ve yatakların kirli ve tertipsiz oluşu gibi hususlarda iki şehri kıyaslar.

Maneviyata Yolculuk: Bursa Hatırası

Osmanzade Hüseyin Vassaf'ın “bu seyâhatimi zihnimde o kadar i'zam ettim ki, tasavvurun hâricindedir” (Vassaf, 2010, s. 5) diyerek başladığı hatıratı, Bursa'nın gönül erlerinden oluşan bir harita çıkarılmak istense buna imkân tanıyacak zenginlikte bilgiler ihtiva eden bir eserdir. Hemen her günü bir gönül erini ziyaretle geçiren Hüseyin Vassaf'ın bu kadar yoğun bilgiyi tasavvufa olan ilgisine ve Bursa'ya gelmeden önce geçirdiği hazırlık sürecine borçlu olduğunu söylemek mümkündür.

İstanbul'dan arkadaşı Hacı Ali Efendi'yle beraber yola çıkan Hüseyin Vassaf öncelikle sağlık kontrolünden geçer ve geçiş iznini alarak Galata Yolcu Salonu'nda vapura biner. Ancak yolculuk henüz başlamışken gördükleri muamele yazarı huzursuz etmeye yetmiştir. Huzursuzluğunu; “evden salona, salondan vapura kadar epeyce meşakkatler çektik. On üç, on dört yerde para verdik. Âhret yolu gibi, parayı verirsen, ‘yolun açık, buyurun’ diyorlar” (Vassaf, 2010, s. 6) diyerek ifade eden yazar, Mudanya'ya ayak basar basmaz da mültezimlerin “‘toprak basdı’ namıyla nüfus başına yirmişer para resim müruru” (Vassaf, 2010, s. 8) istemiş

olmalarıyla aynı durumla bir kez daha karşılaşır. Mudanya'dan trenle Bursa İstasyonu'na geldiklerinde Bursa'nın etkisi altına giren Hüseyin Vassaf, "Bursa toprağına ayak basar basmaz heybet-i evliyâullâh kalb-i fakîrhânemde rû-nümâ oldu. Burada medfûn olan o büyük zevâtı ziyâretle müşerref olacağımı düşündükçe mesrûr da oluyordum" (Vassaf, 2010, s. 12-13) diyerek hislerini dile getirir.

Misafir olacakları eve yerleşmelerinin ertesi günü ilk iş olarak İsmail Hakkı Bursevi hazretlerinin kabrini ziyaret etmek için yola çıkan yazar, geçtiği sokakları İstanbul'la kıyaslar ve bu sokakların, İstanbul sokaklarının çoğundan geniş ve ferah olduğunu ifade eder. Sokaklarda gördüğü ferahlık ve intizamlı binaların ise Ahmet Vefik Paşa'nın eseri olduğunu belirterek Bursa'ya hizmeti geçmiş bu büyük devlet adamını okur adına da hayırla yâd etmiş olur. Hüseyin Vassaf'ın ikinci ziyaret yeri Camii-i Kebir dediği Ulu Camii'dir. "Hutût-ı Osmânîye kaybolursa, insan gidip Câmî-i Kebir'de bulabilir" (Vassaf, 2010, s. 18) diyerek tavsif ettiği camiyi yapısal özellikleriyle ayrıntılı olarak anlatan Hüseyin Vassaf, daha sonra caminin mihrabının arkasında, cadde üstünde medfun olan Yürüngen Dede'yi ziyaret eder. "Mekke-i Mükerrerme'den misâl Cami-i Şerif'i tavaf eder görüp hâsıl olan muhabbeti üzerine Bursa'ya gelmiş" (Vassaf, 2010, s. 23) olduğunu söylediği bu büyük zattan başka misaller de veren yazar, sonrasında cami etrafındaki çarşılardan da bahseder. 'Aranan her şeyin bulunabileceği, aynı İstanbul'un Kalpakçılarbaşı gibi olan' bu uzun çarşıdan sonra 'mucid-i hayalî olan Şeyh Kuşterî hazretlerini' ziyaret eder. Sultan Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerini de ziyaret eden yazar burada metfun olan şehzadeler hakkında da tarihî bilgiler verdikten sonra "bu mevki o kadar havadar ki, nefsi Bursa'da hiç hava alamadığımız halde burada rüzgârdan duramadık" (Vassaf, 2010, s. 26) dediği Tophane Meydanı'na da gider. Yazarın sonraki durağı Çekirge'deki Eski Kaplıca'dır. Kaplıca binasının yapısal özelliklerinden bahsettikten sonra buradaki hizmeti İstanbul'dakilerle kıyaslayan Hüseyin Vassaf şunları söyler:

Bize verdikleri havlular vasfa bihakkın şayandır. Eğer İstanbul hamamlarında o havluları size ikram edecek olurlarsa iki mecdiyeden aşağı kâbil veremezsiniz, utanırsınız. Biz ise yüz para verdik. Sözümüzü birdenbire yanlış anlayıp bize tamah-kârlık etmeyiniz. Sehâvet sahibi imişler deyiniz. Zira yerli ahali yirmi para verir. En sahî olan kuruş feda eder. Şimdi siz kıyas buyurunuz da Bursa'ya giderseniz aldanmayınız (Vassaf, 2010, s. 27-28).

İstanbul'a nispetle Bursa'nın çok daha ucuz ve kaliteli hizmeti olduğunu söyleyen Hüseyin Vassaf sonraki günlerde Sultan I. Murad, Çelebi Mehmed, Süleyman Çelebi, Üftade Hazretleri, Eskici Mehmed Dede, Cünûnî Ahmed Dede gibi zatların türbelerini ziyaret etmiş, ayrıca Pınarbaşı'nda bulunan Mevlevihane'yi de gezmiştir. Gittiği, gördüğü yerler hakkında tafsilatlı bilgiler de veren yazar buralardaki kitabe ve levhaları da okur ve tuttuğu seyahat notlarına bunları da ilave eder. Yeşil Camii'ne gitmek için Hükümet Konağı'ndan Setbaşı'na doğru yürümeye başlayan yazar yol boyunca gördüklerini şu şekilde ifade eder:

Binalar düzgün ve yenicedir. Setbaşı denilen mahalle vasıl olduk. Burada bir köprü vardır. Gökboza Köprüsü'ne müşabihtir. Kırk metreden ziyade çukurdan dere akıyor. Manzarası pek latiftir. Burası şehrin havadar mevkilerindedir. Ecnebi pek rağbet eylemiştir. Güzel oteller vardır. Buradan yol birçok şûbata inkısam eder. Birisi Sultan Aziz merhumun inşa ettirdikleri köşke müntehidir (Vassaf, 2010, s. 47).

Oteller ve düzgün binalarla çevrili Setbaşı'ndan geçtikten sonra Yeşil Camii'ne giden yazar, caminin o günkü durumuyla ilgili de bilgi verir. Cami ve türbenin ziyaretinden sonra

Hünkâr Köşkü'ne gitmek için yola koyulduklarında ise karşılıklarına, “[b]urada Bursalılara ipek böcekçiliği talim ediliyor. Ve tohumlar muayene olup, çürük tohumu olanlar mutazarrır olmaz. Vaktiyle sağlam tohum tedarik eder” (Vassaf, 2010, s. 52) dediği ‘müessesât-ı cedide-i nâfiadan Harir Daru't-Ta'lim'i’ -İpekçilik Okulu- çıkar. Hünkâr Köşkü'nü ve civarında ‘vali-yi cedid Halil Bey tarafından’ yaptırılmış olan, yerli yabancı misafirlerin gelip yemek yiyip eğlenebilecekleri bir binayı, dönüş yolunda da Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışlarının yirmi beşinci sene-i devriyesi münasebetiyle yapılmış olan Gümüş Suyu denilen çeşmeyi de görüp suyundan içer. Vakit namazlarını kılmak için her fırsatta Ulucami'ye giden yazar, cami içini de “maşallâh Câmî-i Şerif'in her tarafı talebe efendilerle doldu. Her yerde dersler okunuyordu. Her biri mesâil-i dîniyyeden tederrüs ediyorlardı” (Vassaf, 2010, s. 56-57) sözleriyle aksettirir. Bursa'ya gelmesinde oldukça etkili olmuş *Fütuhât-ı Kenzu'l-Kur'ân* isimli eserin müellifi Abdüllatif Efendi ve Ahmed Gazzi hazretleri, Üçkuzular mevkiindeki Buhara erenleri, Hacı Bayram Veli'nin halifelerinden Hızır Dede, Akbıyık Sultan, Emir Sultan, Zeyniler'deki Abdüllatif-i Kudsi hazretleri, Molla Hüsrev, Deveciler kabristanındaki evliyalar, Sultan Yıldırım Bayezid, Karagöz, Elmas Sultan ve Molla Fenari gibi isimler de yazarın ziyaret güzergâhındadırlar.

Yalnız türbe ziyaretleri yapmayan Hüseyin Vassaf, Orhan Camii Kütüphanesi ve İsmail Hakkı Bursevi hazretlerinin kütüphanesi gibi bazı kütüphanelere uğrayıp kitapları inceler. Bursevi kütüphanesinden sorumlu olan şeyh ile yazar arasında şöyle bir konuşma geçer:

Bir vakitler, ‘Şeyh Efendi kitabları kimseye göstermiyor’ diye iştmiştiim. Bu kere görüştüğümde merak edip, sebebini sordum. ‘Evladım, vilâyetin müteneffizânı buraya gelip okumak üzere istediler. Aradan bir sene, iki sene, üç sene geçdiği ve mükerrer müracaat bulunduğu hâlde vermediler. Gasbetmek istediler. Sonra mahkemeye arzuhal verdim. Pek çok uğraşdıktan sonra, güç hâl ile istirdâd edebildim. Kimseden emin olmadığım için bir vakit sakladım. Halk bana başka sûrette te'vil ile türlü türlü söz söylediler. Şimdi hükûmetin teminatıyla açıyorum. Erbâb-ı mütalaa istifade etsin. Fakat babam olsa hiçbir kitabı tekke kapısından dışarı çıkarmam.’ dedi. Doğru, hak verdim. Elyevm her Cuma ve Salı günleri öğleden ikindiye kadar kütüphaneyi açıp başında bekliyormuş (Vassaf, 2010, s. 95).

O sıralarda Bursa'ya yakın bir köy olan Balıklı köyüne de giden yazar ve arkadaşı burada bir gece misafir olur. Bu misafirlik, ipekböcekçiliğinin Bursa'nın her yerinde hâkim bir geçim kaynağı olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir:

Köyde herkes ipek böceği derdine düşmüş, herkesin işi gücü budur. Odalar, sofalar hep böceklerle muhattır. Yatacak yer evlerin alt kısmında toprak üstüdür. Böceklerini birbirlerine göstermezler. Nazar isabet eder i'tikadındadırlar. Vakıa mübarek hayvan hiç nazara gelmez. Köylülerin kimisi dut yaprağı taşımakla, kimisi yaprak kesmekle meşguldür. Bir cûş u hurûş ki, değme gitsin! (Vassaf, 2010, s. 103).

Köylülerin ürettikleri mahsulü getirdikleri yer ise Kozahan'dır. Yazar Kozahan'daki işleyişten de bahsederek şehrin Osmanlı'nın son dönemlerine ait siyasal ve toplumsal durumunu da aksettirmiş olur:

Yakında mahsul meydana geldi mi, hep köylüler buraya getirirler ve burada tüccara satarlarmış. Tüccar da burada hazır bulunur. Raiç ne ise, Duyûn-ı Umûmiye vesâtatıyla fûrûht [satılır] olunur ve Duyûn-ı Umûmiye hissesine düşeni aldıktan sonra üst yanını köylülere verir, köylü de malının derhal elinden çıktığına mesrur olur gidermiş (Vassaf, 2010, s. 73).

Bursa'daki vaktinin büyük bir kısmını evliya ve kutsal mekânların ziyaretine hasreden Hüseyin Vassaf, Bursa'dan ayrılmadan önce de üç sultan dediği Üftade, İsmail Hakkı Bursevi ve Emir Sultan hazretlerini ziyaret edip onlardan manevi yardımlarını dileyerek ve dualar ederek şehirden ayrılır.

Savaşların Gölgesinde Bir Yolculuk: *Bursa Seyahati*

Bursa'nın düşman işgalinden kurtarılmasını takip eden günlerde gerçekleşen bu seyahat şehrin ziyaretinden çok, o sırada Bursa'da bulunan Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla görüşme amacını taşır. Millî Mücadele'nin henüz devam ettiği 1922 Ekim'inde gerçekleşen bu yolculuk da içinde bulunulan siyasi sosyal koşullar sebebiyle başka türlü bir seyahate müsaade etmemektedir.

İlkokul öğretmeni Hikmet Arif'in tuttuğu notlar, öğretmenlerin İstanbul'dan kalabalık bir kabileyle yola çıkmalarıyla başlar. Şehirden vapurla ayrılan öğretmenleri uğurlamak için iskeleye pek çok kişi gelmiştir ve bir mızıkada 'Ey Gaziler' marşını çalarak "İstanbul'un irfan ordusu[nu] milli ve büyük vazifeye" (Arif, 2008, s. 17) uğurlamaktadır. Bir süre devam eden deniz yolculuğunun sonunda görünen Mudanya ise mekânın zamanla beraber her daim yeniden inşa edildiğini gösteren bir örnek sunar: "Mübarek belde gözlerimizin önünde bir tutam gül gibi açıldı. Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı bina seyyahların ilk dikkat ettikleri yerdi. Bu anlaşmayla Türk Milleti, ilk defa süngüsünün parlayan çelik sırtını yeşil çuhanın üstüne koyarak hakkını istemiştir" (Arif, 2008, s. 19). Mudanya'da asker, sivil, mektep çocuklarının da aralarında bulunduğu kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılanan öğretmenler, buradan sonraki yolculuklarına trenle devam ederler. Tren penceresinden görülen manzara da yine savaşın izlerini taşımaktadır: "Yol boyunca cephane birikintileri... Kamyonlar, mermi sandıkları, toplar, yol boyunu baştanbaşa dolduruyor. Bunlar hep düşmandan elde edilen ganimetler..." (Arif, 2008, s. 21). Muradiye İstasyonu'nda inen öğretmenleri karşılayan kalabalığın arasında Bursa valisi Hacı Adil Bey, Muhittin Baha, Hamdullah Suphi, Yahya Kemal gibi isimler de vardır. Daha sonra Atatürk ve silah arkadaşlarının konakladıkları Başkumandanlık Köşkü'ne -Hünkâr Köşkü- doğru yola çıkan öğretmenler, önlerinde 'Mustafa Kemal Paşa Marşı'nı çalan bando eşliğinde köşke gelirler. Tedirgin edici bir sessizliğin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın köşkün merdivenlerinde görülmesiyle sevinç ve heyecana kapılan öğretmenler salona kabul edilir ve Paşa'yla görüşür, ona hediyeler takdim ederler. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın yanında Fevzi ve Kazım paşalar, İsmet Paşa, Kazım Karabekir, Kemaleddin Paşa gibi silah arkadaşları da bulunmaktadır. Öğretmenler bundan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın davetiyle Setbaşı Şark Tiyatrosu'na davet edilirler. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Ruşen Eşref, Hamdullah Suphi, Yahya Kemal ve bazı öğretmenlerin konuştuğu bu toplantı dakikalarca süren alkışlardan sonra son bulur. Öğretmenler ertesi gün "iki buçuk seneden beri kapalı olan" Bursa Türk Ocağı'nın açılış törenine de katılırlar. Hamdullah Suphi'nin ve öğretmenlerin konuşmalarından sonra önlerinde İsmet Paşa ve Türk Ocağı üyelerinin olduğu dinleyici kitlesiyle birlikte Yeşil Camii'ne gelen öğretmenler burada 'mübarek şehitlerin aziz ruhuna' mevlit okuturlar. Camiyi, avluyu ve sokakları dolduran halkın dualara iştirak ettiği mevlitten sonra öğretmenler Hükümet Konağı'nda Vali Hacı Adil Bey'i ziyaret ederler. Bu ziyaretin ardından seyyahlar, "dün düşmandan kurtulan ve [...] yer yer kurulan zafer taklarıyla bir nazlı gelin gibi mutlu olan" (Arif, 2008, s. 51) Bursa'yı gezmeye başlar. Öğretmenlerin son olarak uğradıkları yerlerden biri de Osmangazi Türbesi'dir.

Topluluğun tuğrakeş Hakkı Bey'e yazdırdıkları Fetih Suresi'nin ilk ayetinin yazılı olduğu levha da "gözyaşları ve tekbirler arasında" törenle Türbe'ye asılır. Topluluğun kalacakları son akşam Bursalı öğretmenler tarafından Bursa Sultanisi'nde -Bursa Erkek Lisesi- verilen çay ziyafeti ve konuşmalarla gece son bulur. Dönüş için yine Mudanya'ya gelen öğretmenler son olarak burada Bursalılar tarafından yolcu edilir. Bu esnada kalabalık arasında bulunan bir öğrenci, düşman işgalindeki Bursa'ya dair hatıralarından, Rum ve Yunanlı çocuklar tarafından dövüldüklerinden, feslerinin yırtıldığından bahsettikten ve yetkililerin veda konuşmalarından sonra öğretmenler İstanbul'a doğru yola çıkarlar.

Farklı Bir Bursa Yolculuğu: 'Gurabâhâne-i Laklakan'

Türk mimarisine artan yoğun ilginin bir yansıması olarak Bursa'ya geldiğini belirten Ahmet Haşim, diğer seyyahlar gibi Hüdavendigâr Camii ve Türbesi'ne, "yeşil çinilerin esrarengiz bir denizaltı aydınlığı verdiği" (Haşim, 2004, s. 12) Yeşil Camii'ne gider, camiyle ilgili daha fazla bilgi almak için orada görevli birine sorular yöneltir. Hademe "camiin Vefik Paşa zamanında, De Parville isminde bir Fransız mimarın nezareti altında gömülü olduğu topraklardan çıkarılıp tamir edildiği zaman çalınmış çinilerinden bahse[der]" (Haşim, 2004, s. 12) ve yazarın daha detaylı bilgi için Türk dostu Grégoire Bay⁴ ismindeki kişiyle görüşmesini tavsiye eder. Haşim bu ismi daha önce duymuş, Fransız yazarlarının 'güller ve çiniler arasında yaşamak ve ölmek için Bursa'da inzivaya çekildiğini' haber verdikleri bir 'sanat mecnunu' olarak kendisinden bahsettiklerini hatırlamıştır. Bu sebeple Grégoire Bay'dan kendisiyle görüşmek için müsaade alan Haşim, onun Setbaşı'ndaki evine gider.

Misafirin evini görmek için gelmesinden memnun olan Fransız, köşkünü ve 'hayatımın şaheseri' dediği bahçenin uzak bir köşesinde bulunan 'Gurabahâne-i Laklakan'ı Haşim'e gezdirir. Müslüman mezarlığında, insanın munis ve cana yakın bulduğu ölümler için ağlama isteği uyandırması sebebiyle Müslüman kabristanına benzesin diye servi ağaçlarıyla, 'dönen Mevlevîye' benzeyen çam ağaçlarıyla dolu büyük bir bahçenin ucunda 'harap bir ufak bina' olan 'Gurabahâne-i laklakan' da muhtaç durumdaki kargalar, leylekler, baykuşlar için Bursa esnafının yardım ettiği haffaflar çarşısındaki meydandan esinlenmiştir. Binanın önünde gerçekten de bu Türk muhibbinin haffaflar çarşısından getirdiği 'beyaz elbiseler giyinmiş bir hasta gibi' dolaşan kanatları kırık bir leylek görünür. Üç odası olan bu binanın her odası farklı bir tarzda, farklı bir sebeple döşendiği için Grégoire Bay bu odaları tek tek ve keyifle misafirine anlatır. 'Sadi odası' olarak isimlendirilen ilk oda "yerden tavana kadar çinilerle kaplı[dır] ve Sadi'nin bir İngiliz tarafından Hindistan'da bulunmuş meçhul bir şiiri, çini üzerine, gayet güzel bir talik yazıyla yazılmış[tır]" (Haşim, 2004, s. 15). Odasını tanıtan ev sahibi burasıyla ilgili şu sözleri söyler:

Bu çinileri en meşhur çinilerden istinsah ettirdim. Sadi'nin bu şiirini hattat Hafız .....*'a yazdırdım. Bu adam Türk hat ve tezhibinin Bursa'da son üstadıdır. Çarşıda küçük bir dükkânda, son şaheserlerini, artık güzelliği anlamayan bir neslin lâkaydîsi içinde vücuda getiriyor. Bu adam ihtiyardır ve açtır. Nerede ise ölecek, gidiniz, tanıyınız ve teselli ediniz (Haşim, 2004, s. 15).

⁴ "Bursa'da uzun süre Fransa konsolosluğunu yapan Ermeni asıllı G. Bay'ın aynı zamanda konsolosluk olan evi bu köprünün başında bulunuyordu. Eski kartpostallarda damında Fransız bayrağı ile görülen bu ev, başta Pierre Loti olmak üzere pek çok yabancı tarafından ziyaret edilmiştir. İçi değerli Osmanlı eserleriyle döşenmiş olan eski Türk üslubundaki köşke, [...] bir ara ünlü kebabçı İskender'in mülkiyetine intikal etmişse de satıldıktan sonra on beş - yirmi yıl içinde yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır Bk. Eyice, 1999, s. 123.

‘Gül ve bülbül odası’ olarak isimlendirilen ikinci oda ise ilki gibi tamamen çini kaplı bir odadır ve duvarlarında “nefis bir sülüsle, ufak renkli daireler içine yazılmış ve çininin muhtelif nakışları içine dağıtılmış” (Haşim, 2004, s. 16) ‘gül’ kelimesinden türetilmiş kelimeler vardır. Ayrıca bu oda da yine Türk sanatkarlarının el işleriyle, mercan ve fildişinden kaşıklar, oklar, leğenler ve ibrikler gibi eşyalarla doludur. ‘Vefik Paşa odası’ isimli üçüncü oda ise tavanı ‘eski bir Türk konağının harabesinden satın alınıp’ buraya dağıtmadan, olduğu gibi yerinden sökülüp taşınarak nakledilmiş bir tavadır. Tüm odaları ve bahçeyi gezdikten sonra Ahmet Haşim’in düşündükleri ise ev sahibini oldukça şaşırtır. “Mösyö Bay, bilmiyorum, niçin, siz ecnebilerin Türk ve alelumum şark sanatını takdir edişinizde izzeti nefsi cerihadâr eden bir şey var” (Haşim, 2004, s. 17) diyerek söze başlayan Haşim, üç yüz yıl önce yapılmış bir Türk sanatının ‘şayan-ı hayret’ kabul edilmesinin Avrupalıların ‘Şark zekasını istihkar etmelerinden’ kaynaklandığını söyler. Ev sahibi ise samimiyetinden yazarı şüphe ettiren bir eda ile “insan eseri olan makina, insan elini âdileştirmiştir. Eski ellerin güzel eserlerini gördükçe bugünkü müterreddi insan elinin vaktiyle nelere muktedir olduğunu düşünüp istigrab etmemek mümkün değildir” (Haşim, 2004, s. 18) der ve Haşim’in şark sanatında hayret edilecek bir şey bulamamasına duyduğu şaşkınlığı dile getirir. İki tarafın da uzlaşmadığı bu münakaşa, ev sahibinin ‘Gurabahane-i Laklakan’ civarında, her tarafı gül yaprakları içinde kalan bir kameriye altında yer sofrasında sunduğu nefis bir Çin çayını yudumlarken, uzaktan gelen su ve ezan sesleri eşliğinde sona erer.

Kayıp Zamanın Peşinde: ‘Bursa’da Zaman’

Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar* isimli çalışmasında Tanpınar’ın ‘hatıraları ve müşahedelerinin’ bir ürünü olan *Beş Şehir*’den, “şiir üslubu ağır basan, deneme-monografi karışımı bir tür” (2010, s. 301) olarak bahseder. Bu bakımdan söz konusu eserin ‘Bursa’da Zaman’ de bölümü bir seyahatnameden çok bu seyahatler neticesinde kurulmuş bir felsefenin özetlendiği bir metin şeklindedir. Tanpınar’ın şiirleri ve nesirleriyle bütünlüklü biçimde inşa ettiği bu felsefe, Bergson’un ‘zamanın yekpâreliği’ fikrinden mülhemle oluşturulmuş bir ‘rüya estetiği’dir. Geçmişin daima idealleştirilen güzellikleriyle bezenmiş olan bu estetiğin başkenti denebilecek kadar Tanpınar’ın düşünce dünyasında önemsenen Bursa, daha bu yazının başında; “şimdiye kadar gördüğüm şehirler içinde Bursa kadar muayyen bir devrin malı olan bir başkasını hatırlamıyorum” (Tanpınar, 2014, s. 95) diyerek yüceltilir ve ‘fetihten 1453 senesine kadar geçen 130 sene’nin izlerini taşıdığı için daima ‘kuruluş çağının havasını’ sakladığı belirtilir. Kuruluş çağının kendisi de Tanpınar’a göre “bir kahramanlık ve ruhaniyet devri olduğu için” haddizatında bir mucize olduğundan, Bursa “Türk ruhunun en halis ölçülerine kendiliğinden sahiptir” (2014, s. 95).

Bursa, Keçecizade Fuat Paşa’nın tespitiyle “Osmanlı tarihinin dibacesi” sayıldığı için Tanpınar, bu şehre her geldiğinde zaman mefhumunu kaybettiğinden bahseder. Öyle ki hâlihazırda içinde bulunduğu zaman mefhumunu yitiren yazar, burada sadece Bursa’ya has ikinci bir zamanın diğeriyle yan yana, beraberce var olduğunu söyler ve ona göre, “bu zamanı bildiğimiz saatler saymaz, o sadece mazisinde yaşayan bir geçmiş zaman güzeli gibi hâtıralarına kapanmış olan şehrin nabzında kendiliğinden atar” (Tanpınar, 2014, s. 96). Tanpınar, Bursa’da bu ikinci zamanı besleyen unsurların ilhamını şehrin muhtelif yerlerine verilmiş isimlerden aldığını söyler. Ona göre Gümüşlü, Muradiye, Yeşil, Nilüfer Hatun, Geyikli Baba, Emir Sultan, Konuralp gibi isimler beraberinde “mazi dediğimiz o uzak masal ülkesinden toplanmış hususî

renkleri” (Tanpınar, 2014, s. 97) taşıdıkları için ikinci ve ilkinden daha yoğun büyüleyici bir zamanı da yanlarında getirmişlerdir. Örneğin Nilüfer ismi için yazar şunları söyler:

Bu isimlerin içinde bir tanesi vardır ki, Bursa'yı tek başına bütün bir bahar güzelliğiyle doldurur. Bu beyaz zafer ve ganimet çiçeği Nilüfer'dir. Genç Orhan'ın kolları arasında günün birinde güzelliğin kahramanlığı, hayatı istihkara bir mükâfatı gibi düşen bu kadınla beraber kuruluş devrinin sert simasına aşkın tebessümü gelir (Tanpınar, 2014, s. 99).

Bursa'yı masalsı bir şehre, bir masal kahramanına döndüren etmenlerden biri de etrafında metfun olan kıymetli kimselerin türbeleridir. Bursa'ya bir anlamda değer katan bu türbeler, Tanpınar'a göre, “sevdiği ve büyük işlerinde o kadar yardım ettiği erkeği tarafından unutulmuş, boş sarayının odalarında tek başına dolaşıp içlenen, gümüş kaplı küçük el aynalarında saçlarına düşmeye başlayan akları seyrede ede ihtiyarlayan bir masal sultanına benzeyen” (Tanpınar, 2014, s. 102) Bursa için, hatırlanmanın en hüzünlü şeklidir. Bursa'da var olduğunu söylediği ‘ikinci zaman’ı beslemek için Tanpınar sıklıkla Evliya Çelebi'ye atıfta bulunur ve özellikle ‘harik-i kebir’ denilen büyük bir yangına da neden olan 1854 Bursa depremi sırasında yıkılan binaları *Seyahatname*'de ve gerçekte olduğu şekliyle kıyaslayarak arada kaybolan şeyin bu masalsı zaman algısı olduğunu ortaya koyar. Tanpınar, kaybolan masalsı zamanın yıkılan binalarla bağlantısını da düşsel bir üslupla dile getirir:

Cetlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu. Duvar, kubbe, kemer, mihrap, çini, hepsi Yeşil'de dua eder, Muradiye'de düşünür ve Yıldırım'da harekete hazır, göklerin derinliğine susamış bir kartal hamlesiyle ovanın üstünde bekler. Hepsinde tek bir ruh terennüm eder (Tanpınar, 2014, s. 113).

Mimarinin zaman algısıyla olan ilişkisini ‘Bursa'nın Daveti’nde de ele alan Tanpınar'a göre Bursa, kuruluş devrinin bütün şiirine ve füsünuna sahiptir. Bu füsunu ise “o kadar asırdan sonra ilk günlerin tazeliğiyle bizi saran mimari” (Tanpınar, 2000, s. 216) yapar. Tanzimat'tan sonra ve hemen öncesinde baş gösteren ‘emperyal üslûp’ ise kendisiyle beraber içinde bulunan her ne varsa hepsini dondurarak bu terennüm eden ruhtan ve füsundan çevreyi mahrum bırakmıştır. Bu mahrumiyetin bir örneği Tanpınar tarafından ‘Bursa Yangını’ yazısında, Osmangazi ve Orhangazi türbeleri özelinde verilir. Eski Gümüşlü'nün yerinde bulunan bu yapılar, “karakol binalarından farksız üslûbsuzluğu” (2000, s. 223) ile tarih zevkinden mahrum bir anlayışın en açık örnekleridir.

Sonuç

Fatma Fahrunnisa Hanım'dan Ahmet Hamdi Tanpınar'a kadar ele alınan tüm seyahatname örnekleri Bursa'yı az veya çok farklı cepheleriyle ele alan metinler olarak karşımıza çıkar. Özellikle *Hüdavendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevalân* ve *Bursa Hatırası* gibi yazılış tarihleri birbirine oldukça yakın iki seyahatnamede bile karşılaşılan bu farklılığın, yazarlarının dünya görüşlerinin birbirlerinden farklı olmalarından kaynaklandığını düşünmek mümkündür. İkisi de eğitilmiş kimseler olmalarına rağmen Fahrunnisa Hanım Bursa'ya âdeta İstanbul'dan gönderilmiş bir müfettiş edasıyla yaklaşır ve gördüğü şeylerin kıymetini kıyaslama yoluyla ortaya çıkarmaya çalışır. Ancak Osmanlı'nın aydın bir ailesine mensup olan yazarın Bursa'da gezdiği ilk yerlerin Sultan Osmangazi ve Orhangazi türbelerinden başlamak üzere tüm sultan ve şehzade türbeleri olduğu, ardından Ulu Camii ve diğer yerleri gezdiği

düşünüldüğünde bu teftişi Osmanlı Devleti'nin selameti adına -art niyet olmaksızın- gerçekleştirdiği düşünülebilir. Bursa'yı gezerken onu 'modernleşme seviyesi bakımından' sürekli gözetim altında tutan, devrinde 'müterakki' addolunan okur-yazar kadınlardan biri olduğunu dile getiren Fahrunnisa Hanım, şehirde gördüğü şeylerden yola çıkarak devrinde çok tartışılan 'çalışan kadın', 'kadın işçi', 'modernleşme' gibi meseleler hakkında yorumlarda bulunur. Ona göre kadının çalışma hayatında yer alması terakkinin bir göstergesi olmakla beraber bu durum, kadının ev ve aile hayatındaki sorumluluklarını ihmal etmesine neden olduğu için sakıncalı taraflara da sahiptir. Fahrunnisa Hanım, İnegöllü kadınların misafirperverliğinden etkilenerek hızla değişmekte olan Osmanlı'nın dâhil olmaya çalıştığı 'medeniyet/Batı medeniyeti' hakkında da değerlendirmelerde bulunur. Yazara göre 'medeniyet', yalnız telefon, telgraf, elektrik, şimendifer gibi teknolojik yeniliklerin alınmasına müsaade etmeyen, bunların yanında insanlığın faziletli yönlerini imha etmeye çalışan bir yapıdır. Bu imha faaliyetini, toplumun 'ahlak fesadına uğraması' şeklinde ifade eden yazarın toplumun geçirmekte olduğu dönüşümü eleştirel gözle yorumlaması dikkate şayandır. Bu yorumlarda yer yer tepeden bir bakış sezilse de yazar modernleşme kıskacındaki Osmanlı vatandaşının görünümünü de yorumlarıyla bugünün okuruna aktarmış olur. O, bu seyahatinde Bursa'da hoşça vakit geçirmekle yetinmeyerek fabrikaları, çağının imkân ve teknolojileriyle donatılmış çiftlikleri de gezer ve buralarda gördüğü olumlu özelliklerin tüm 'Osmanlı mülküne' yayılması temennisinde bulunur, ulaşım araçlarından trenleri de özellikle pahalı olmalarına rağmen sağlam olmayışları bakımından eleştirir. Trenle seyahat etmenin ne kadar pahalı olduğuna dair örnekler veren yazar, teknolojinin, terakkinin halk arasında yayılamamasının nedenini de bu yüksek fiyatlarda bulur. Ahmet Vefik Paşa'nın torunu olma özelliğini gezi sırasında Bursa'ya da yansıtan Fahrunnisa Hanım bu şehri, Eskişehir vs. yerlere göre kısmen terakkileşmiş, ancak İstanbul'a kıyasla hâlâ çaba sarf etmesi gereken güzel bir şehir olarak algılar.

Hüseyin Vassaf ise 'altı yüzü mütecâviz evliyaullahın medfun olduğu' Bursa'yı maneviyatın en yoğun hissedildiği yerlerin başında görür. Kimi zaman evliyaların kerametlerine ve başka kıssalara da yer vererek Bursa'nın daha derinlikli algılanması ve duyulmasını sağladığı için yazarın bu bakış açısı, Tanpınar'ın 'Bursa'da Zaman'ındaki 'ikinci zaman' kavramıyla oldukça örtüşür. Tanpınar, taşlar ve binalarla beraber tüm şehrin tek bir ruha sahip şekilde canlı olduğunu söylerken Hüseyin Vassaf da ziyaret ettiği tüm evliya türbelerine henüz hayatta kimseleri ziyaret eder gibi hürmetle yaklaşır, onlara hüsn-i hatla yazdırıp çerçevelettiği şiirlerini hediye eder. Hatta bu canlılık Hüseyin Vassaf'ın, bazı isimleri tekrar tekrar ziyaret etmesinin de temel sebebidir. Bununla birlikte 'yolculuğunun başından Bursa'ya varana kadar pek çok noktada ödenen ayak bastı paraları', şehirde herkesin 'böcek yetiştirmekle meşgul olması', 'Kozahan'da satılan mahsulün bir kısmını Düyun-ı Umumiye'nin alıp kalanı köylülere bırakması', 'şehrin ucuzluk ve temizlik bakımından İstanbul'dan daha iyi olduğu', 'Bursevî dergâhının kütüphanesinden ödünç alınan kitapların ancak mahkeme yoluyla geri alınabilmesi' gibi hususlar Osmanlı'nın son dönemlerindeki Bursa'yla ilgili de pek çok şey söylemektedir. Bu satırlarda okur, modernleşmeye direnen bir şehrin manevi havasını teneffüs etmenin ayrıcalığına ve Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren ahlaki yozlaşmanın ve ekonomik çıkmazların küçük emarelerine aynı anda tanık olur.

Hikmet Arif'in *Bursa Seyahati* isimli 1922 tarihli seyahatnamesi de şehrin içinden geçtiği ateş çemberini az çok hissettiren bir eserdir. Merkezine Atatürk, silah arkadaşları ve Millî

Mücadele'yi almış olan bu metin, daha önceki seyahatnamelerde de geçen Mudanya, Nilüfer çayı, Hünkâr Köşkü gibi yerlerin yaşananlarla birlikte âdeta yeni baştan inşa edildiğini, sosyal ve siyasi şartların eşyaları bile yeniden biçimlendirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çünkü burada bahsedilen hiçbir mekân Fahrunnisa Hanım ya da Hüseyin Vassaf'ın bahsettiği yerlere benzemez, hepsi onlardan çok daha ciddi ve omuzladıkları yükün daha bilincinde olan yapılara dönüşmüşlerdir. Örneğin Sultan Osman Gazi Türbesi'ne yaptıkları ziyaret sırasında Fetih Suresi'nin ilk ayetlerinin yazılı olduğu bir levhanın öğretmenler tarafından türbeye hediye edilmesi, Bursa'nın işgali sırasında Yunan subayın Sultan Osman Gazi'nin sandukasına dayanarak fotoğraf çekilip gazetelerde yayımlandığı olayın örtük bir yansıması olarak kabul edilmelidir. "Doğrusu biz sana apaçık bir fetih ihsan ettik" manasına gelen Fetih Suresi'nin bu ilk ayetinin Türbe'ye hediye edilmesi ise Sultan Osman Gazi'ye yapılan saygısızlığın Bursa'nın kurtarılmasıyla birlikte ortadan kaldırıldığını Sultan'a da haber veren bir göstergedir. Bu levha sayesinde mekân işgal ve kurtuluş günlerine ait hüznü ve sevinci de yüklenip bugünkü ziyaretçilerine görüldüğünden çok daha başka şeyler söyleyen bir hâle bürünmüştür.

Ahmet Haşim'in 'Gurabahâne-i Laklakan' yazısı, sömürgecilik yarışıyla beraber özellikle 19. yüzyılda hız kazanmış Şarkiyatçılığın da bir uzantısıdır. Metinde Doğu'nun estetik güzelliğine dair hemen her unsuru taklitle kendine mâl eden, hatta 'harabe binanın tavanını satın alıp sökerek' kullanmaktan çekinmeyen Fransız Grégoire Bay'in bu hareketi Haşim'e göre 'Şark'ı Garp'tan küçük ve aşağı görmenin' zorunlu bir sonucudur. Doğu'ya ait çeşitli el sanatlarını, çinileri, Müslüman mezarlıklarını, Mevleviliğin semazenini, gül ile bülbül istiaresini, Sadi'yi ve hatta Ahmet Vefik Paşa'yı da bir torbaya doldururcasına bir araya getirip kaynaştırmaya çalışan Fransız için kendi Doğu imgesini inşa ettiği söylenebilir. Nitekim başka araştırmalara da konu olan Batı'nın, "yerel renklerin yarattığı tılsımlı bir yanılğı [...] bir çeşit romantik egzotizme kadar vardığı" (Çelik, 2020, s. 16) bu çarpık Doğu imajı Haşim'in yazısında da kendisini gösterir. Güzel olanın olduğu yerde muhafaza edilmesi yerine, onda hak iddia ederek sahiplenmeye varan, Yeşil Camii'nin çinilerinin çalınmasından, harabe hâlindeki bir Türk evinin tavanının sökülüp getirilmesine kadar verilen tüm örnekler bu çarpık algının sonuçlarıdır. Son olarak Tanpınar 'Bursa'da Zaman'da tüm sanatsal düşüncesinin toplanmış olduğu bir merkez şeklinde Bursa'yı yorumlamıştır. Bursa ona göre, şimdinin yanı başında uzak ve yakın geçmişin iç içe geçmesiyle tüm zamanları bünyesinde birleştiren masalsı/efsanevi bir şehirdir. Çünkü masallar ve rüyalar zamanın bir arada bulunduğu anlatılardır. Tanpınar'a masalın, rüyanın kapılarını açan şey şehirdeki yer isimleri, mekânlar ve bu isimler ve mekânlarla ilgili eski hikâyelerdir. Hepsi Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan kimselere ait bu isimler ve mekânlar Tanpınar'ı, 'acılarını unutup sadece sevinçli anlarını hatırladığımız' her şeyiyle mükemmel olarak algılanan eski zamanlara götürür.

Yakın okuma tekniğiyle ele alınan son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerine ait beş gezi yazısı değişik bakış açılarına sahip yazarlar tarafından kaleme alındıklarından Bursa'yı okura farklı taraflardan gösteren bir ayna hükmündedirler. Örneğin 1896 tarihli *Hüdâvendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevelân*'da yazar, Bursa'yı gezmeye öncelikle Osmanlı padişah ve şehzadelerini ziyaret ederek başlamasına rağmen aynı tarihli *Bursa Hatırası*'nda Hüseyin Vassaf, öncelikle İsmail Hakkı Bursevî'nin türbesini ziyaret etmeyi tercih eder. Bu tercih farklılığının arka planında yazarların Bursa'ya gelme amaçları büyük rol oynamaktadır.

Fahrunnisa Hanım, aristokrat bir ailenin eğitimli bir üyesi olarak Osmanlı'nın ahvalini öğrenmeye, şehrin Osmanlı mülkü içinde ve dünyada bulunduğu yeri az çok tespit etmeye çalışan bir yaklaşımla şehre yaklaşır. Bu sebeple onun seyahatinde evliya ve cami ziyaretleri asgari düzeyde tutulurken 'İpekçilik Okulu', 'modern çiftlik', 'doğal yaşamı gözlemlemek için yapılan köy ziyaretleri' gibi mekânlar ile işçiler ve Bursa halkıyla mülakat tarzında görüşmeler çok daha tafsilatlı şekilde ele alınırlar. Hüseyin Vassaf'ta ise durum tam tersidir. Bunda yazarın aynı zamanda tasavvufa olan yakınlığının büyük bir etken olduğunu unutmamak gerekir. Ancak *Bursa Hatırası*'nın büyük bir yekûnunu oluşturan bu ziyaretler dışında yazarın Bursa'ya dair gözlemleri de fark edilir. Şehri ucuzluğu, halkının dürüstlüğü ve tok gözlülüğü sebebiyle öven yazar, Fahrunnisa Hanım'ın yalnız kadın işçi noktasından ele aldığı şehrin temel geçim kaynağı olan ipek böcekçiliğini farklı bir cihetten görür ve böcek yetiştirme'nin Bursa'da tutkuya dönüştüğünden bahseder.

1922'de gerçekleşmiş bir seyahatin notlarından oluşan *Bursa Seyahati* ise şehre gelişin temelinde Bursa Türk Ocağı'nın açılışına katılmak ve henüz işgalden kurtarılmış olan Bursa'da Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmek olduğu için daha farklı bir gezi rotası takip eder. Bu farklılaşma daha seyahatin başında, öğretmenlerin Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı binaya derin bir saygıyla bakmaları ayrıntısıyla başlar. Önceki iki seyahatnamenin tercih ettiği ziyaret güzergâhları olan padişah ve evliya türbeleri ise burada söz konusu değildir. Öğretmenler Bursa'ya geldikten sonra öncelikli olarak Başkumandanlık Köşkü'ne giderler. *Hüdâvendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevalân*'da Kasr-ı Hümâyun, *Bursa Hatırası*'nda Hünkâr Köşkü diye anılan mekân *Bursa Seyahati*'nde Başkumandanlık Köşkü şeklinde isimlendirilmiş ve devrinin getirdiği siyasi ve toplumsal dönüşümlerle âdetâ yeni baştan yeni bir algılamayla inşa edilmiştir. Mekânın zaman içinde geçirdiği dönüşümlere Yeşil Cami ile Sultan Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerinde de rastlanılır. Yeşil Camii ilk iki seyahatnamede hakkında bilgi verilen kutsî, tarihî bir yapı olarak zikredilirken, 1911-12 yıllarında gerçekleşmiş olması muhtemel olan bir ziyaretin notlarından oluşan 'Gurabâhane-i Laklakan'da, 1854 depremiyle ağır hasar aldığı için Fransız bir mimar tarafından restore edilmesi ve bu sırada çinilerinin çalınması hadisesiyle şarkiyatçılığın çarpık Doğu algısının bir örneği olarak zikredilir. *Bursa Seyahati*'nde cami halkın, avlusunu ve sokaklarını doldurarak Millî Mücadele şehitleri için okunan Kur'an'ı dinleyip dualar ettiği millî ve ulvî bir toplanma yerine dönüşür. 'Bursa'da Zaman'da ise 'yeşil' kelimesinin verdiği mana sebebiyle hem cami hem de türbenin kendisine bakanlara ürperti vermeden ölümü munis bir şekilde karşılamalarına imkân verecek mimari yapılar olduğu belirtilir. Osman Gazi ve Orhan Gazi türbeleri ise Fahrunnisa Hanım ve Hüseyin Vassaf'ta hâlen devam eden Devlet'in bir göstergesi iken, Hikmet Arif'te düşman işgaliyle bir anlamda hakarete uğradıkları için kendilerinden özür dilenen bir büyük Ata olarak görülüp, mekânın sembolik değeri üzerinde bir değişim meydana getirilir. Tanpınar ise bu türbeleri, 1854 depremiyle tamamen yıkılıp Tanzimat zihniyetiyle inşa edildikleri için 'devrin karakol binalarından farksız' estetik zevkten mahrum yapılar olarak görür.

Kaynakça

- Ahmet Haşim (2004). Gurabâhâne-i laklakan. İ. Enginün-Z. Kerman (Haz.), *Bütün eserleri III / Gurabahâne-i laklakan diğer yazıları* içinde (s.11-19). Dergâh Yayınları.
- Altuğ, F. (2017). Deneyim ve duygulanım aktarımı olarak roman: Fatma Fahrunnisa'nın Dilharap'ı. E. Köroğlu (Ed.), *Dilharap* içinde (s. 9-18). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Coşkun, B. (2016). Edebiyat tarihinde unutulmuş bir kadın yazar: Ahmet Vefik Paşa'nın torunu Fatma Fahrunnisa Hanım. https://www.academia.edu/38787411/Fatma_fahrunnisa_SINN_Hanim [Erişim tarihi: 10.10.2022]
- Çelik, Z. (2020). *Avrupa Şark'ı bilmez eleştirel bir söylem (1872-1932)*. Koç Üniversitesi.
- Eyice, S. (1999). Irgandı Köprüsü. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19, 122-124.
- Güneş, M. (2018). *Şehre yansıyan medeniyet edebiyata yansıyan şehir Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserlerinde şehir*. (1. Baskı). Hece Yayınları.
- Gürbilek, N. (2007). *Kör ayna kayıp şark edebiyat ve endişe*. Metis Yayınları.
- Hikmet Arif (2008). *Bursa seyahati*. N. Özdemir (Haz.). Sentez Yayınları.
- Nerkiz, U. (2019). Fatma Fahrunnisa [Tezcan]. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fatma-fahrunnisa-tezcan> [Erişim tarihi: 11.10.2022]
- Okay, O. (2010). *Bir hülya adamının romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar*. Dergâh Yayınları.
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf (2016). *Bursa hatırası*. M. Kara-B. Kemikli (Haz.). Bursa Kültür A.Ş.
- Tanpınar, A. H. (2000). Bursa yangını. *Yaşadığım gibi* içinde (s. 220-226). Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2000). Bursa/Bursa'nın daveti. *Yaşadığım gibi* içinde (s. 215-220). Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2014). Bursa'da zaman. *Beş şehir* içinde (s. 95-120). Dergâh Yayınları.
- Taşkesenlioğlu, L. (2019). Osmanzâde Hüseyin Vassaf. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vassaf-osmanzade-huseyin-vassaf> [Erişim tarihi: 10.10.2022]
- Tatçı, M. & Akkuş M. (2016). Hüseyin Vassaf'ın hayatı ve eserleri. M. Tatçı- M. Akkuş (Haz.). *Gerçeği gösteren ayna mir'at-ı incilâ-yı hakikat* içinde (s. 3-49). H Yayınları.
- Tezcan, F. F. (2016). *Bir İstanbul hanımefendisinin Bursa seyâhâti: Hüdavendigâr vilâyetinde kısmen bir cevelân*. İ. Doğan (Haz.). Pegem Akademi Yayınları.
- Yazıcı, H. (2009). Seyahatnâme. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 9-11.